

Ett utdrag ur:

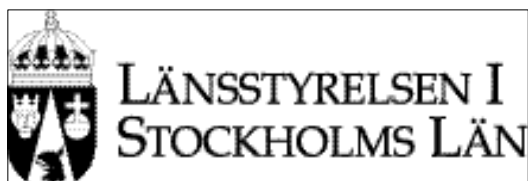
KULTURHISTORISK BEBYGGELSEINVENTERING AV TUMBA BRUK

OKTOBER – NOVEMBER 2000

Inventering, rapport: Fredrik Linder

Fotografisk bearbetning av kartmaterial:
Albin Dahlström

KULTURMILJÖENHETEN

Innehåll	sidan
1. Inledning: Tumba bruk - en unik industrimiljö	3
2. Tumba bruks historia	5
2.1 Bakgrund	5
2.2 Tumba bruks historia under 1700-talet	7
2.3 Tumba bruks historia under 1800-talet	11
2.4 Tumba bruks historia under 1900-talet	13
• Källor till Tumba bruks historia	
3. Bebyggelsen utveckling (se del 2)	15
•	
•	
•	
•	
•	
•	
•	
•	

1. Inledning: Tumba bruk - ett unikt industriminne

Varför är Tumba bruk så intressant? Bruket är ett av flera pappersbruk i Sverige med en lång och stolt historia. Genom sin roll som Riksbankens pappersbruk har dock Tumba en historia som representerar något unik inom Sveriges gränser. Bara här har man utvecklat en pappersindustri vars främsta syfte har varit att klara de krav som sedelpapperstillverkning ställer. Dessa strävanden manifesteras inte bara i de färdiga produkterna utan också i miljön där de skapats.

Tumba bruks betydelse som kulturmiljö understryks av att det listats som riksintresse för kulturmiljövården och lyfts fram i Botkyrka kommuns kulturminnesvårdsprogram.

Lumphuset och Klockhuset, foto: Albin Dahlström

2. Tumba bruks historia

För att förstå kulturmiljön vid Tumba bruk är det mycket viktigt att känna dess historia. Den unika historien bidrar starkt till att göra miljön intressant och viktig att bevara.

2.1 Bakgrund

Tumba bruk grundades 1755 som resultat av att den svenska riksbanken behövde papper för att kunna tillverka sedlar som inte gick att förfalska. Den svenska sedelhistorien tar dock sin början långt tidigare och utgör en naturlig bakgrund till Tumba bruks anläggande.

De första svenska banksedlarna utgavs 1661 av Stockholms Banco. Denna bank var även den första banken i Sverige. Efter sin grundare Johan Palmstruch kallas den ofta "palmstruchska banken". De sedlar som utgavs var så kallade kreditivsedlar. Utgivningen skedde under villkoret att bara "dhen som uthi Stockholms Banco redha penningar werckeligen inneståendhes hafver" kunde erhålla sedlar.

Kreditivsedel från 1663

Palmstruch räknas som uppfinnaren av kreditivsedeln vilkens betydelse i sedelhistorien begränsas av att den inte fick några direkta uppföljare.

Den "palmstruchska bankens" tid var dock snart förbi. Under år 1663 lockades man att utfärda sedlar utan full säkerhet i "redha penningar" vilket fick till följd att banken ställdes utan likvida medel och i förlängningen avvecklades.

De dystra erfarenheterna från den "palmstruchska banken" avskräckte länge från vidare utgivning av sedlar.

Rikets ständers bank, den nuvarande Sveriges Riksbank, grundades 1668. Den nyinstittade bankens första uppgift var att reda ut härvan efter den "palmstruchska

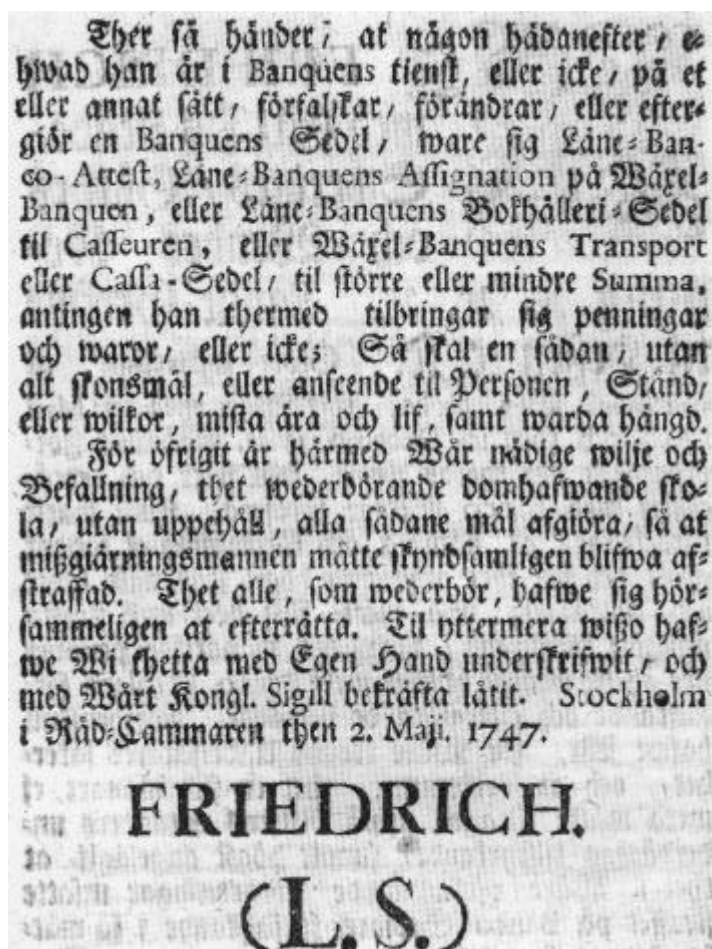
banken". Av den banko-ordning som antogs vid grundandet framgår tydligt misstron mot sedelutgivning: "*Såsom igenom creditiff zedlar för thetta ett stoort missbruuk och oreda är förelupen; alltså skola inga sådane zedlar eller andre som ther til kunna hafwa liknelse til någons gravation, praejuditz och förfång här effter i thetta wärket brukas, men aldelles wara affskaffade och förbudne*".

De fördelar som sedelutgivning innebär kunde dock inte förnekas i längden. År 1701 beslutade ständernas bankodeputerade att banken skulle hålla en transporträkning där belopp om minst 100 daler silvermynt fick insättas. På det insatta beloppet gavs en underskriven attest som kunde *transporteras* på ny innehavare och sålunda användas som betalningsmedel. Genom en kunglig förordning gjordes transportsedlarna till lagligt betalningsmedel vilket gjorde att de snart började användas i stor utsträckning.

1743 togs nästa steg i utvecklingen då man började utge transportsedlar i fasta valörer för att ersätta de klumpiga plåtmynten. De första av dessa sedlar hade valörerna 36 och 24 daler kopparmynt och var tryckta på dubbelark för att kunna transporteras som de tidigare transportsedlarna. Från 1745 utgavs sedlarna också i valörerna 12, 9 och 6 daler kopparmynt. De kallades också transportsedlar men var inte sådana i egentlig mening då de inte behövde påskrift vid ägarbyten. De fungerade i stort sett som moderna sedlar.

Sedlarna trycktes länge av privata boktryckare. Det kungliga boktryckeriet, som innehades av Peter Momma, anförtröddes tryckningen från 1737. Papperet som sedlarna trycktes på kom från utländska pappersbruk, främst holländska.

Den direkta bakgrunden till Tumba bruks anläggning är nu nära.

Dekret angående straff för sedelförfalskning

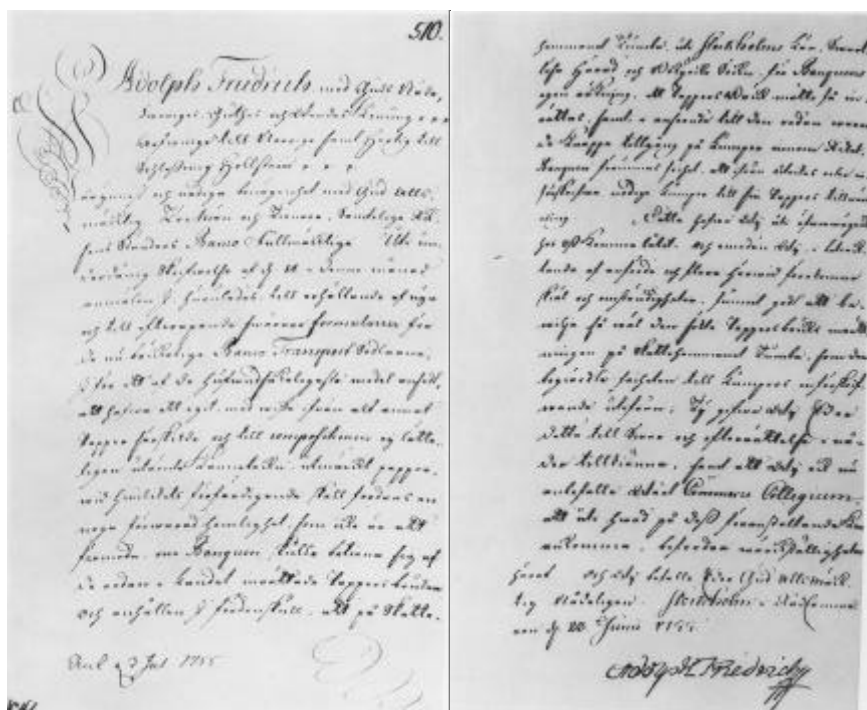
Gång på gång upptäcktes det att falska sedlar var i omlopp. Speciellt var det sedeln 12 daler kopparmynt som drabbades. Man försökte stävja utvecklingen genom att skärpa straffet för sedelförfalskning. 1747 belades brottet med dödsstraff. Trots åtgärderna fortsatte problemen och man började inse att lösningen var att sedlarna måste bli svårare att förfalska.

2.2 Tumba bruks historia under 1700-talet

Den 26 februari 1755 diskuterade Riksens ständers bank frågan om sedelförfalskning och man ansåg sig ingående behöva behandla frågan "angående sätt och utvägar att göra nya bankosedlar, som måtte bli svåra att efterapa". Riksens ständers banks fullmäktige bestod vid tillfället av greve Fredrik Gyllenborg som agerade ordförande, friherre Carl Fredrik von Höpken, direktören Claes Grill och kanslirådet Edvard Carleson med flera. Under mötet kom fullmäktige fram till att "något särskilt och egit" papper behövdes vilket gjorde att det "prövades nödigt att emellertid tänka på något eget pappersbruk. Ty ehuru väl det torde hända, att vid papperets förfärdigande ej något mera inimitabelt påfund kan träffas än vid stämplarna, så bliver det dock en ytterligare säkerhetsgrad, när en falsk sedel ej kan göras, utan att själva ämnet därtill måste förfärdigas av en pappersmakare, som dock ej kan det allena åstadkomma, utan måste därtill bruka flera händer".

Diskussionerna ledde till att kanslirådet Carleson erbjöd fullmäktige att få köpa strömfallet vid hans skattegård Tumbo, senare kallad Tumba. Det hade fördelarna att det låg lagom långt från Stockholm och avses från vägen vilket gjorde att inte alltför många objudna besökare skulle ta sig dit. Vidare var tillgången på vatten god året runt vilket var av yttersta vikt.

Efter att ha undersökt förhållandena vid Tumba och andra alternativa lokaliseringar beslutade bankofullmäktige att förvärva Carlesons skattegård. Planerna godkändes på kunglig nivå och snart kunde anläggningsarbetena starta.

Kungl. Majt:s tillstånd för uppförandet av Tumba pappersbruk 1755.

På sensommaren 1755 påbörjades arbetet med bruksanläggningen. Bankokassören Joachim Teuchler hade utsetts att leda arbetet och fick titeln bankokommissarie. I mars 1756 hade byggnadsarbetena kommit så långt att man kunde utföra de första försöken med papperstillverkning. Så småningom började dock fullmäktige tvivla på Teuchlers och de övriga anställdas förmåga. Det ledde till att den kunnige Peter Momma som fortfarande skötte tryckningen av sedlarna anlätades för att bedöma verksamheten.

Idén att inkalla en skicklig pappersmästare från Holland, varifrån man tidigare köpt papper till sedeltillverkningen, var inte ny men den aktualiserades av Mommas rapport. Momma som var förtrogen med den holländska papperstillverkningen utarbetade en lista över vad man ville att den värvade pappersmästaren skulle föra med sig från hemlandet och vilka krav som skulle ställas på densamme.

Peter Momma

Efter en del förvecklingar lyckades man få kontakt med två bröder, Jan och Erasmus Mulder, vilka båda arbetat vid ett välkänt pappersbruk i Zaandijk. Värningen av holländarns försvårades mycket genom att Holland noga vakade över sina hemligheter inom papperstillverkningen. Ingen utrustning eller annat som skulle kunna sprida kunskaperna utomlands fick lämna landet. Naturligtvis fick inte heller personer som var förfarna i papperstillverkningskonsten lämna landet.

För att få holländarna till Sverige var man följaktligen tvungen att försöka smuggla dem ut ur landet. Jan Mulder kunde dess värre inte hålla tyst om den anställning han skulle tillträda och blev därför fängslad. Han dömdes till 16 år i rasphus men dog en kort tid senare i fängelset.

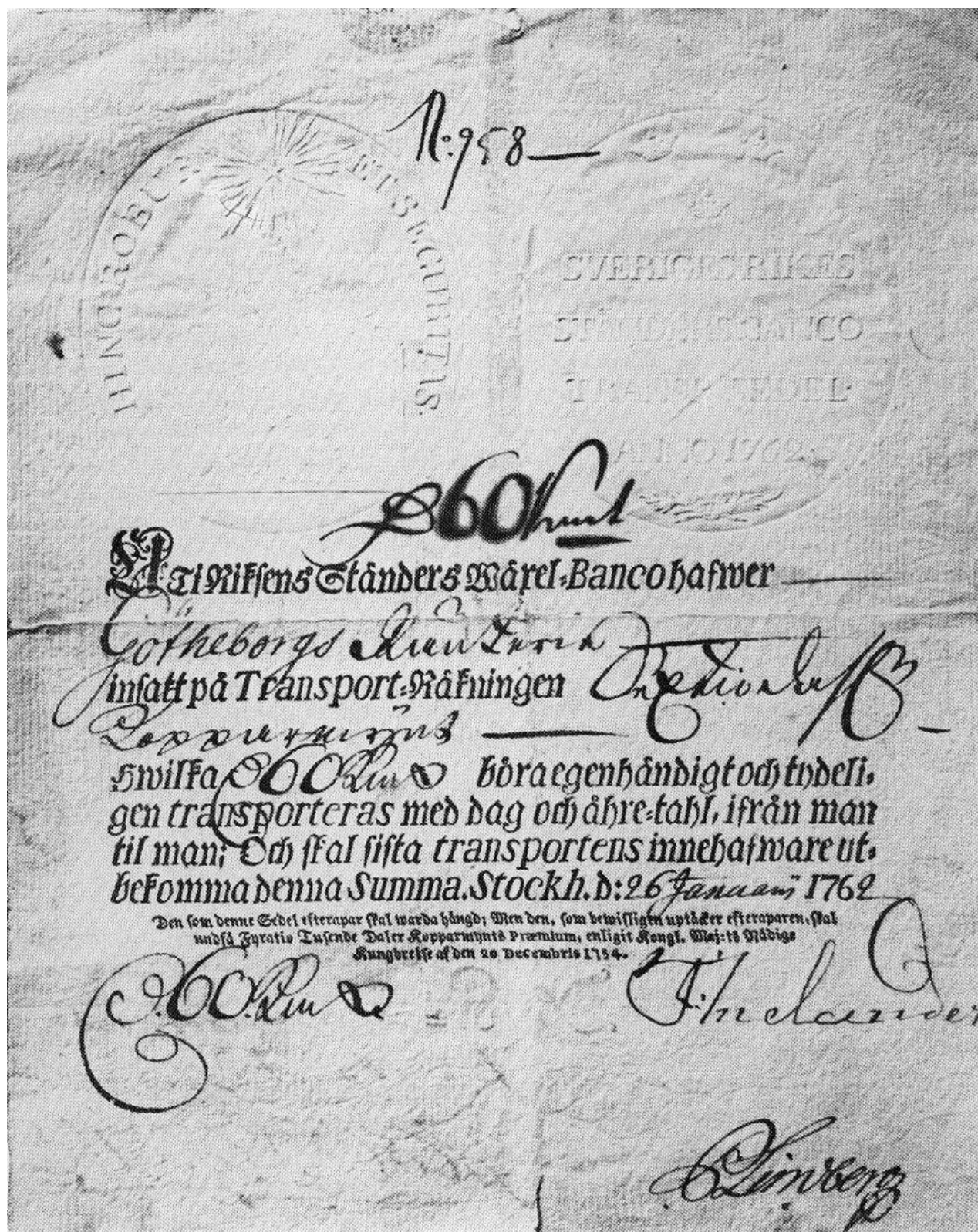
Erasmus Mulder hade bättre tur. Han lyckades på äventyrlig väg fly från landet och kom efter en tid till Sverige. I juni 1758 tillträdde han sin tjänst vid Tumba pappersbruk.

Teuchler som inte kunde acceptera att man inte nöjde sig med hans resultat som bankokommissarie frånträdde tjänsten. Han efterträddes av Peter Momma som visade en större fallenhet för arbetet.

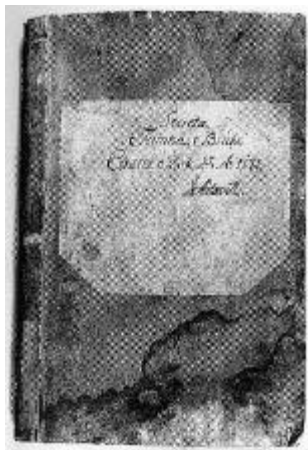
Det holländska inslaget på Tumba bruk ökade 1759 då en av Erasmus Mulders bröder, Caspar Mulder anlände tillsammans med sin familj.

Holländarna arbetade under goda villkor, bland annat var de befriade från skatt. Peter Momma som var bekant med de holländska förhållandena gjorde allt för att de invandrade skulle finna sig till rätta.

Verksamheten fortskred som planerat och redan den 7 februari 1759 kunde Erasmus Mulder uppvisa det första provet på sedelpapper för bankofullmäktige.

Transportsedel från 1762. Papperet tillverkat vid Tumba bruk. Risken för förfälskning gör sig påmind genom en text som vid den här tiden finns på sedlarna: "Den som denne sedel efterapar skal warda hängd: men den som bewisligen upptäcker efteraparen, skal undfå fyratio tusende daler kopparmynts praemium, enligt Kongl. Maj:ts nådige kungörelse af den 20 decembris 1754.

En av Tumba bruks
"secreta" kassaböcker

Holländarnas villkor var som sagt goda. De försäkrade sig om ett gott förhandlingsläge när det gällde löner och förmåner genom att ytterst sparsamt dela med sig av sina kunskaper till de svenskfödda arbetarna. För att undvika att allmänna fördyringar av lönekostnaderna hölls holländarnas generösa löner hemliga och för att kunna administrera detta hade man en hemlig bokföring vid sida av den ordinarie.

Den "hemliga" bokföringen kom dock att ligga brukets ledning till last. Det skedde år 1765 när mössorna övertog den politiska makten. Hattarnas inflationsdrivande politik, bland annat i samband med sjuårskriget, hade försatt landet i en djup kris.

Mössorna tog omedelbart itu med det svåra statsfinansiella läget. En ny överflödsförordning infördes som var mer effektiv. Förändringarna bestod i övrigt av sträng sparsamhet med offentliga medel. Det fick till följd att sedelutgivningen minskades och att man utförde en noggrann revision av hattpartiets förvaltning av Rikets Ständers Banks sedelpappersbruk i Tumba. Undersökningarna ledde till att en ganska omfattande kritik framfördes mot hur bruket hade skötts. Den "hemliga" bokföringen uppskattades inte av mössornas revisorer, inte heller att Momma hade drivit ett pappersbruk i privat regi vid sidan av Tumba.

Momma blev dock inte avsatt, troligen därför att man inte kunde hitta någon annan som hade kompetens att driva bruket. Besparingskrav gjorde dock att löner och förmåner blev sämre. Momma förblev bankokommissarie till sin död 1772. Momma hade varit holländarnas främsta förespråkar och alltid värvat om deras välfärd. Hans död innebar att deras särställning gick mot sitt slut.

1772 var inte bara året för Mommas död utan också för Gustav III:s statskupp. 1700-talets sista fjärdedel innebar för Tumba bruks del att det ställdes ökade krav på effektivitet. Arbetet formaliserades och de holländska pappersmästarna kunde inte längre hävda monopol på sin kunskap.

1700-talets slut innebär också det definitiva slutet på den holländska epoken på Tumba bruk.

2.3 Tumba bruks historia under 1800-talet

I början av 1800-talet var brukets produktion så omfattande att tillverkningen räckte till riksbankens, riksgäldskontorets och Charta siggillataeverkets behov.

De problem som fanns rörde främst bristen på lump av god kvalitet. Vid riksdagen i Örebro 1812 föreslogs " att klockarna i församlingen borde vid lämpliga tillfällen, till exempel efter slutet av gudstjänsten, uppsamla vad sockenborna leverera kunde av lump, för att sedermera sända detta till brukets magasin i Stockholm".

Herman Säterberg har i sin "Lefnadsminnen" beskrivit hur livet på Tumba gestaltade sig på 1820-talet:

"Lifvet vid ett större bruk, helst der ett väldigt vattenverk är i ständig gång, och många arbetare finnas, såsom förhållandet är vid Tumba, har ej den enformighet som det tysta och stilla landtlifvet. Der rader tinder hvardagarne en beständig rörlighet. Arbetet pulserar friskt, och hvarje individ, som skickligt uppfyller sitt kall, vet med sig, att han är en vigtig kugge i det stora arbetsmaskineriet.

Arbetarne vid Tumba voro i allmänhet ett pålitligt och godt folk. Till stor del uppvuxna der från barndomen, voro flera af dem sinsemellan förenade genom släktskapsband, hvilket gjorde lifvet mellan dem mer förtroligt och, så att säga, patriarkaliskt. De voro uppriktigt tillgifna min far, hvilken ock å sin sida alltid med rättvisa och omsorg tillsåg att det icke skulle gå någon nöd på dem. Jag skulle kunna anföra flera rörande bevis härpå, men må de här utelemnas, såsom varande af mer enskild natur. Följden var, att högst få af dem bortflyttade och utbyttes mot främmande arbetare. Att ett sådant förhållande lände både till heder och nytta för bruket, är naturligt.

Som bekant är, så tillverkas allt vårt sedelpapper vid Tumba. Denna fabrikation stod icke under min ungdomstid på samma höjd som nu. Groft var sjelfva papperet och grofva, och fula voro äfven sedlarne. De tekniska resurserna hafva i denna sak, så väl som i många andra, sedermera gjort jättesteg."

Under riksdagen 1823 fick bankofullmäktige se prov på papper som användes till ryska rubelsedlar. Papperet var av en annan typ än den dittills använda och dess yta och slitstarkhet väckte beundran. Med denna förevisning började ett nytt kapitel i Tumba bruks historia när det handformade lamellerade sedelpapperet skulle bli brukets viktigaste produkt.

På samma sätt som man hade gjort när man skulle börja tillverka papper enligt holländsk metod så gjorde man när det gällde det nya sedelpapperet; bankofullmäktige sökte kunskapen utom landets gränser. Den här gången försökte man dock inte värva yrkesmän utifrån utan nöjde sig med "industrispionage". Lämpliga förebilder för den slags tillverkning som man tänkt sig fanns i Frankrike och trots att de franska myndigheterna vaktade sina hemligheter lika hårt som någonsin de holländska så lyckades professor G E Pasch leverera både information om tillverkningsprocessen och prover till Sverige och Tumba. Pasch ledde även experimenten med framställningen av det handformade lamellerade sedelpapperet. År 1827 kunde han visa prover på fyra olika papperssorter som hade framställts.

Det riktiga genombrottet kom dock först 1833 då Jonas Bagge anställdes. Han bidrog starkt till att produktionsprocessen blev fungerande.
1836 kunde bruket framställa de första sedlarna med den nya tekniken.

Sedel (1836) av handgjort lamellerat sedelpapper från Tumba bruk.

Under senare delen av 1800-talet fortsatte utvecklingen av de industriella metoderna. Tumba bruk ställde med stor framgång ut sina produkter på olika större utställningar.

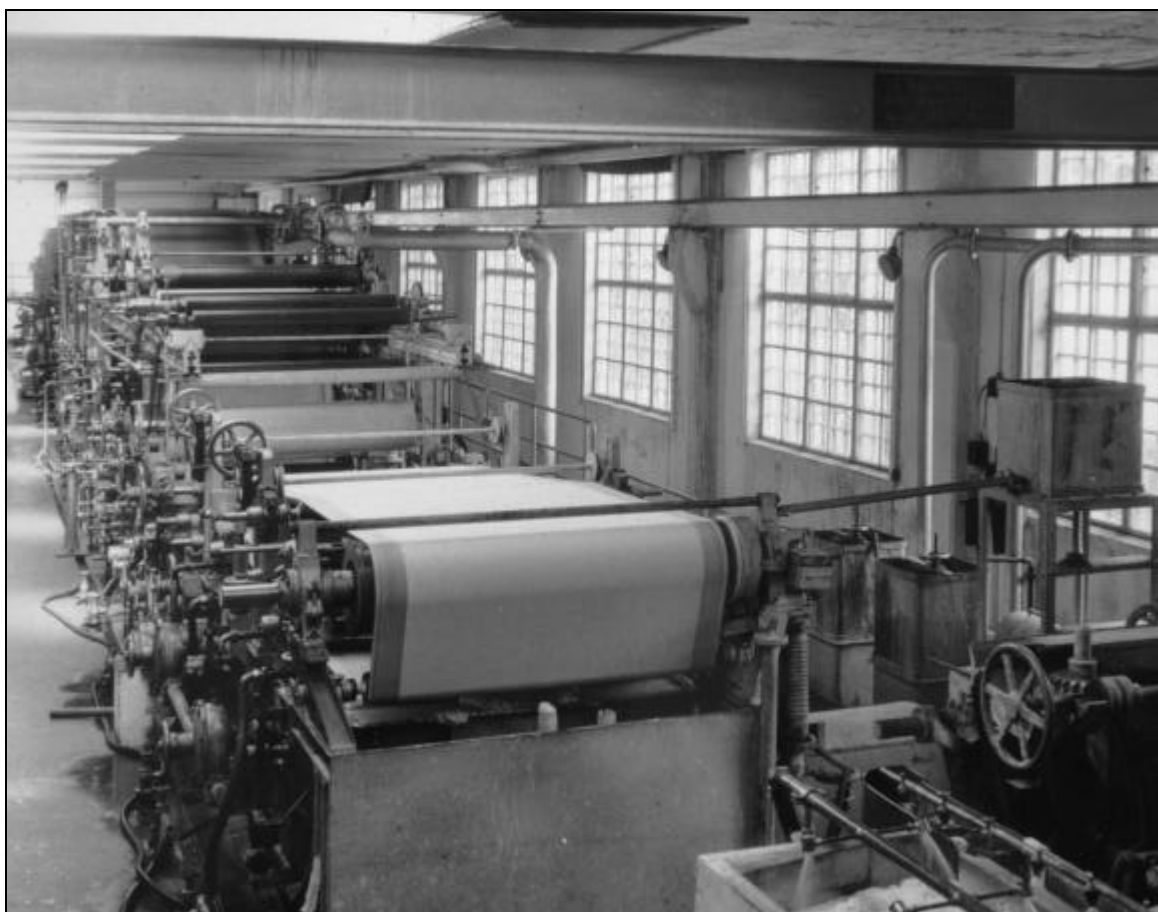

Sedel (1881) tryckt på Tumbapapper

2.4 Tumba bruks historia under 1900-talet

Under 1900-talet har utvecklingen av de industriella metoderna fortgått oavbrutet. Likaså har bruksmiljön utvecklats åtskilligt, inte minst på bostadssidan.

Den i särklass största förändringen som skett under 1900-talet var dock övergången från handpappersbruk till maskinpappersbruk. Tumbas första pappersmaskin installerades 1938-39 och snart hade den tagit över hela produktionen. Trots det bevaras fortfarande kunskapen om hur man tillverkar papper för hand genom den museala verksamheten.

Den första pappersmaskinen

Källor till Tumba bruks historia

Litteratur

Ett urval:

Ambrosiani, Sune, 1923, *Dokument rörande de äldre pappersbruken i Sverige*, Stockholm.

Castegren, Erik, 1955, *Riksbankens pappersbruk Tumba. Minnesskrift till dess tvåhundraårsjubileum år 1955*, Stockholm.

Conradson, Birgitta, 1994, *Pappersmästarna. Om holländarna på 1700-talets Tumba bruk*, Kristianstad.

Rudin, Bo, 1987, *Pappersmakaren. Georg Anzelius om sitt liv på Tumba bruk*, Stockholm.

Arkiv

Arkivmaterial som på olika sätt berör Tumba bruk finns i en mängd arkiv, följande är ett urval bland de viktigaste av dessa.

- Tumba bruks arkiv (dep. Riksarkivet): protokoll, resolutioner, verifikationer, avlöningsböcker m.m.
- Tumba bruks samlingar: kartor, foton, ritningar m.m.
- Riksarkivet: Industri- och fabriksberättelser, privilegieregister m. m.
- Riksbankens arkiv: protokoll från riksbankens fullmäktige m. m.
- Stockholms stadsarkiv: bouppteckningar , kyrkoböcker, mantalslängder, kronotaxeringslängder.
- Uppsala landsarkiv: bouppteckningar, Svartlösa härad.
- Botkyrka kyrkoarkiv: födelse- och dopböcker m. m.

Innehåll – del 2

sidan

1. Bebyggelsen utveckling	15
3.1 Inledning	15
3.2 1700-talet	16
• Karta 1759	
• Karta 1761	
• Karta 1777	
• Karta 1799	
3.3 1800-talet	22
• Karta 1804	
• Karta 1804	
• Karta 1843	
3.4 1900-talet	24
1.5 Mycket har försvunnit, lite finns kvar...	26

Ur:

KULTURHISTORISK BEBYGGELSEINVENTERING
AV TUMBA BRUK

OKTOBER – NOVEMBER 2000

Inventering, rapport: Fredrik Linder

1. Bebyggelsens utveckling

3.1 Inledning

Bebyggelsens utveckling på Tumba bruk har präglats av de direkta och indirekta krav som pappersproduktionen ställt.

För att studera bebyggelsens förändring kan man använda många källor. När det gäller Tumba bruk så torde de viktigaste källorna vara bruksarkivet, den byggda miljön och historiska kartor.

Arkivmaterialet har tidigare bearbetats av Castegren (Se Källor till Tumba bruks historia sid. 12). Inom ramen för detta rapportarbete har stor kraft lagts på att dokumentera de historiska kartor som finns i Tumba bruks samlingar vilka, som sagt, utgör ett viktigt komplement till arkivmaterialet och den byggda miljön när det gäller att spegla bebyggelsens utveckling.

Följande beskrivning av bebyggelseutvecklingen och de olika byggnader som uppförts på Tumba bruk varierar starkt i detaljeringsgrad beroende på vilket källmaterial som hittats om de respektive byggnaderna. De byggnader som står kvar behandlas mer detaljerat i nästa kapitel.

Allén har varit en viktig del av miljön alltsedan den anlades 1760.

3.2 1700-talet

1755 förvärvade, som tidigare nämnts, Riksens Ständers Bank skattehemmanet Tumba av bankofullmäktigemedlemmen Edvard Carleson för att där anlägga bankens eget pappersbruk. Skattehemmanets yta motsvarar inte dagens utbredning av bruksbebyggelsen, hemmanets östra gräns gick strax intill nuvarande "övre brukets" östra gavel. Genom byte förvärvade bruket 1803 resten av den bebyggda ytan. Det ursprungliga hemmanet kallas Övre Tumba medan det senare tillkomna kallas Nedre Tumba.

Tumbahemmanens bebyggelsehistoria tar inte sin början med brukets anläggande. Det finns en notering som kan tolkas som att det redan 1381 fanns en kvarn på platsen.

Namnet Tumba eller Tumbo är belagt från 1492 då bönderna i Hågelby försäkrades rätten till ålfisket i Tumba ström. När denna försäkran upprepades 1513 var det inte bara ålfisket som berördes utan också strömmen vid Tumba kvarn. Från denna tid är det belagt att det fanns kvarnar både på Övre och Nedre Tumba.

Den äldsta kända kartan, på vilken Tumbahemmanen upptagits, upprättades 1636 av Sven Månsson. Kartan visar att det till Övre Tumba hörde två åkergården om 5 respektive 4½ tunnors utsäde. Jordbruket var således relativt obetydligt och utgjorde endast ett komplement till kvarndriften.

Kvarnen vid Övre Tumba hade vatten hela året och beskrevs som "byggt med 2 par stenar och öfverfall".

Nedre Tumba var på 1500-talet upptaget som kronohemman. 1723 blev hemmanet anslaget som boställe för komministern i Botkyrka och Salems församlingars pastorat.

Carl Carleson förvärvade under 1740-talet rätten till Övre Tumba med syftet att där bygga anläggningar av industriell karaktär. Under Carl Carlesons tid vid Tumba tillkom en rad byggnader. 1744 stod en klädesvalk med fyra stampar fullt färdig. Redan tidigare hade Carleson uppfört tre byggnader som komplement till kvarnen med dess man- och fägård med syftet att skapa bostäder för den arbetskraft som krävdes för att driva de planerade anläggningarna. För att underlätta byggnadsarbetena anlades också en sågkvarn med enbladig såg.

När Carl Carleson blev lagman i Kalmar överlät han Tumba till sin bror Edvard Carleson som fortsatte de industriella försöken. Han ansökte om och fick tillstånd till att flytta sin "i staden inrättade Cypriske victriols och Turkiske Bomulls Färgeri Wärrck" till Tumba. Något färgeri tycks dock inte ha anlagts vid Tumba men den "Cypriske victriolfabriken" anlades och hölls igång under några år.

När Rikets Ständers Bank inköpt Tumba började man med att riva klädesvalken och kvarnarna, med flera byggnader. De befintliga byggnader som behölls var främst sådana som kunde användas som bostäder. Nybyggnationen startade omedelbart.

En verkbyggnad med måtten 25 X 9 meter med gråstensgrund och timmerväggar var det första som anlades. Den var planerad för en kyp och hade 3 vindar för torkning av papper. Vattenhjulet som drevs av Tumba ström inrymdes i ett hjulhus. Vatten för sköljning och dylikt togs från en källa i skogsbacken söder om dalen.

1757 stod ett bostadshus mitt emot verkbyggnaden färdigt. I östra delen hade byggnaden två våningar. Västra delen som låg på högre mark byggdes i en våning för att dess skorsten inte skulle bli alltför hög och byggnaden som helhet inte skulle bli osymmetrisk. Västra delen inrymde torkhus och limkokningshus. I byggnadens östra del inrymdes bostäder. I övre våningen fanns två rum och kök för

bruksskrivaren, ett rum om ca 4 X 5 meter för vaktmästaren samt tre större rum för arbetare. I undre våningen fanns vidare tre större rum för arbetare samt ett stort kök och ett rum som användes till lumpskärning. I de bättre bostäderna fanns papperstapeter och gröna kakelugnar. Byggnaden var 66 alnar lång och 15 alnar bred, delen med en våning var 12 varv hög medan tvåvåningsdelen var 23 varv hög. Under byggnaden fanns en bjälkkällare. I limkokerirummet fanns tre fönsterluster med järngaller och luckor på insidan. I rummet fanns en stor spisel med 2 inmurade kopparkittlar, en limkyp av furuplankor med lock och en kyp för att blöta utskottspapperet. I anslutning till limkokningshuset låg limkammaren, som uppvärmdes av en grön kakelugn. I rummet fanns tre limkyper och en limpress. I byggnadens västra del fanns även en vind där limlädret förvarades.

1758 anlände Erasmus Mulder till Tumba och han var inte helt nöjd med de anläggningar som uppförts. Följden blev en förändringsprocess som bland annat innefattade att en packkammare uppfördes i anslutning till bostadshuset från 1757. Den var 15 alnar i fyrkant och 18 varv hög med tak av tegel på brädor. Under byggnaden fanns välvda källare. Packkammaren var försedd med 8 fönsterluster och två kakelugnar. På byggnadens vind förvarades omslagspapper m.m..

Den stora förändringen gällde dock verkbyggnaden vilken ansågs otillräcklig för den tillverkning som Mulders ankomst möjliggjorde. Verkbyggnaden utökades 1761 med en tillbyggnad i en våning åt öster av 43 meters längd och samma bredd som verkhuset i övrigt. Byggnaden lades tvärs över ån vilken överbyggdes med ett valv av gråsten, tre alnar brett vid botten för strömmens genomgång. Framför byggnaden mot vägen lades en mur vilket gjorde att ån löpte i en murad kanal. Då byggnaden färdigställdes enligt Mulders anvisningar kunde arbete pågå vid 3 kypar.

Holländarnas ankomst visade inte bara på brister i produktionsanläggningen, behovet av bostäder kom också att öka markant. Det fick till följd att det "Gula stenhuset" började byggas 1759 och stod färdigt följande år. Byggnaden har idag bytt fasadkulör och kallas "Förvaltningsbyggnaden", den är den äldsta bevarade byggnaden på Tumba bruk.

Under brukets första tid byggdes ytterligare en mangårdsbyggnad, en ladugård och en parstuga på brukets mark.

1763 uppfördes en kölnebyggnad som fortfarande står kvar och inrymmer brukets museum. Sädsmagasinet som inrymmer museimagasinet bör ha uppförts tidigare då det finns med på kartan från 1761.

1760 anlades en allé med 60 stycken aspar längs brukets huvudgata. Den återplanterades 1840.

Under februari och mars 1765 upprättades ett inventarium (Tumba bruks arkiv) över det nyanlagda brukets tillgångar. Det ger en god bild av bruksanläggningen vid tidpunkten:

Verkhuset.

»Består af tvenne delar, den förre, som år 1755 blifwit af Stockar uptimbrad är 43 alnar Lång och 15 alnar Bred innom Knutarne, samt 27 hwarf hög. Står på en hög gråstens murs fot emot sielfwa Strömmen och på en Lägre åt landsidan. Taket är dubbelt af Bräder som för des befundna otilräckelighet är sedermera öfvertäckt med Järnplåtar. På denna husets del äro 3 Windar öfwer hwarannan, hwaraf den understa brukas til de skurne lumpornes förfarande uti de deruti inrättade afdelningar, och de öfwerste Windarne äro inrättade til Papperstorckning alla med sine Luckor och fönster *försedt*.

Den andra delen af detta Bruks hus, består *af en tilbyggnad* af Korswärcke, til sit innanrede färdig blefwen år 1763, är 70 $\frac{1}{2}$ aln Lång, Lika bred som förre delen och 8 alnar hög, Står på en gråstens mur, hwalf öfwer Bruks Strömmen, och är et Magazin under denna Byggnad. Taket täckt med taktegel, samt Hufwen, takfot, windskappa och skorsten med järnplåtar.

Uti förenämnde Bruksbyggnad äro Fem Wärcks Rum neml.

Först näst Västra Gaflen de Moole eller Walts Huset: der Lumporne malas til materie til hela Pappers tilwärrningen. Detta wärck består af et enda Wattn hiul af 6 alnars Diameter, på Ekehiulstock med Metal-Lager som Tapparne gå uti, men med den styrcka genom ett in i rummet warande Stiernhiul af 4 al. 13 tums Diameter och 2ne Trällor som et Cronhiul af lika Diameter med Stiernhiulet på en Ekstock 8 alnar lång, at härigenom gifwes medelst 3 trällor all erf orderlig rörelse, åt äfwen så många rolle eller waltzar.

Af desse Waltzar kallas den förste Halfback, och består af en utaf tiocka furu Plankor bygd aflång Kista, 5 alnar lång, 2 alnar bred och en aln djup, häruti omlöper en Mal-Rol, eller Kulla på en starck Järn Axel, som går i Metal-Lager, och har denne Rolle, som är en aln tiock i Diameter och en Aln 2 tum lång, 22 stycken med tjocka Kopparringar fästade Scheene eller Järn-Knifwar, som wärcka emot en derunder liggande utkarfwad tiock Metall plåt. Uti denna Waltz är ock ett waskwärck af messings tråds wäf; Lättwärck på sidorne af en lössränna, som leder den waskade och waltsade Materien /:som nu kallas half stoff, half-Materie:/ til sine Kasse eller Lårar.

De andre 2ne Waltzarne kallas Heel Rolle, och mahla de materien til sin yttersta finhet. De äro byggde på samma sätt som Half~Rollen, men utan waskwärck, och i öfrigt är med desse sednare waltzar den skilnad, at alla Scheene eller Knifwar äro här af Metall, neml. 23 st. i den ena och 22 st. i den andra, med utkarfwade tiocka Metallplåtar lika som halfwaltzen.

Uti detta rum äro 2ne nedsänkte *Stoff-Casse* eller Lårar, hwardera 6 aln 8 tum Lång, men den ena afdelt mit uti i twären. Dessa Stoff Kasse äro 2 al 3 tum diupa och i aln 22 tum breda. Alla 3 afdelningarne beklädda med takbly, genomsågat och öfwerallt fästad med Koppar Spik, äfwensom de 4 Låcken på Låarne hafwa Koppargångjärn alt til undvikande af rost.

Jämwal är uti samma rum en Sniwerings Back, eller Watten-Silningskista, 4 $\frac{3}{4}$ aln lång, 1 aln 8 tum bred och 1 aln diup, hwarifrån wattnet ledes genom 4 MetallKranar och 3ne Kannor til Waltzarne och sine behof. Kistan och Kannorne äro med takbly beklädde med Kopparspik fästadt. Här är ock en liten grön Kakelugn uti sin nictse med egen skorsten.»

Av inventarier i detta rum märktes bl. a. »3 st. lösrännor at leda den waltsade materien til sine ställen, 2 st. Stoffwaate eller byttor med kopparband, 2 st. smärre dito, kallade Beckers, 1 fyrkantig Bläck Lyckta, 3 st. stora messings Liusplåtar och 2 st. Boenders eller borstar med skaft til Kassernes uttwättande».

I understa vinden funnos 15 lårar av bräder för skuren lump, en balansvåg med vikter och en stor fyrkantig lumprissel med järnbeslag och måssingstrådbotten. Mellersta vinden innehöll 700 torkstänger m. m. »Uti öfwersta vinden 8 Vaak Pappers Torknings Ställningar uti hwart Vaak äro 4 baste, hwardera af 21 strek 5 ½ aln långt» m. m.

»Utmed detta hus är *Hiulhuset* med sine rännor och damlucl,,or. Uti detta hiulhus är äfwen en watn Silnings Kista, lika stor som den inre uti waltzhuset. D:o en sikt af Messingsduk, som wattnet löper igenom ... Ännu är wid detta Hiulhus at omnämna en grund der tätt wid upmurad, til reservoir för et godt källvatten, som ledes genom rännor ifrån en åfwan för Bruket belägen källa. Sielfwa Kistan härtill, som är bygd af sänder. sågade Bielckar, 12 alnar lång och 6 alnar bred, är med sitt beslag färdig at uppsättas, så snart årstiden det medgifwer och är en angelägenhet för Bruket, emedan Strömswattnet, som är af victriolisk egenskap, gör Papperet gulaktigt, och ångan af detta watten, som det måste wara warmt uti wärckhuset, förorsakar arbetarna siukdom, jemte at det är ganska rötande på former och andra Wärktyg, hwilka olägenheter efter skedde försök, Källwattnet ej med sig hafwer. Hwarförutan genom denna Wattu-Kista efter des höga belägenhet Bruket i händelse af Eldsfara, den Gud nådel. afwände, kan uppe uti Windarne sättas under wattn.»

Första Wärckshuset: »Deruti är en Werkkuip 3 aln 1 tum wid ofwantil i Diameter samt något trängre åt botten, och 1 aln i 5 tum diup med 4 starka Järnband omkring och inuti beklädd med takbly, med kopparspik häftadt. Spisel och derwid en lång koppartuna eller så kallad Blaas 1 aln och i 8 tum lång och i 6 tum wid i Diameter, som går utur Spiselen in uti Kypen, och medelst eldning deruti håller materien warm. En stor KypPräss med dess skruf, metall, moder och panna, windspel med lina och järnkrok, prässbomar, beslagne och klossar samt annat tilbehzsr. Dessutom 2ne stora Prässar med metall moder och tilhörigheter till wattu Papperets prässning, med dertil warande Prässbräder och läggfilar. En Stoffkast eller Lår, 12 aln 1 tum lång, :2 aln 4 tum bred och 2 alnar 2 tum diup, indelt uti 4 lika stora rum, alla beklädd med takbly med kopparspik fästadt. De 4 låcken hafwa Koppar gång Järn. Inuti Låren öfwerst under Låcken är en liggande ränna, som leder materien ifrån Waltzhuset uti lårens afdelningar, och äfwen til nästa wärckshuset. Åfwanför denne Låren är öfwer hela rummets bredd en watn ränna med 2 Metallkranar, och med takbly beklädd at dela wattn åt detta och nästa Wärckhus.»

Bland lösa persedlar märktes »2 stoff-vaat eller byttor med kopparband, i Blaade vaat eller kista af trä för utskottsark, 1 låda med lås och gångjärn att inläsa former, :2 hängljusstakar af trä, beslagne wid Kypen, 1 wedkista».

I andra verkhuset funnos samma fasta och lösa föremål som i det första.

Tredje Wärckshuset: »en wärck Kyp, 2 tum vidare i Diameter än de förestående. En Koppar Blaas, väger 4 lp 3 mr. En Kyp Präss med tilbehör, större än de föregående. En stoff Kast. Uti Kypspiselen, som här är stor, en massiv kopparkittel 1 aln i 8 tum lång, 1 aln 15 tum bred, med metallkran, väger 33 lp. En waskkyp til Filtarne 2 aln 6 tum wid åfwantil i diameter, 1 aln 15 tum diup med 4 järnband. 2 trästampar härtill och ett bräde att Stå På. 2 wattn Rännor at föra watnet til Kyparne och en särskilt utanför huset, som gifwer wattn äfwen til den omtalte Kittelen.

Uti alla dessa Rum äro de rörlige Wärcken, samt Kypar, lårar med mera effter Holländska sättet med Oljefärg öfwerstrukne, at så mycket bättre stå emot röta. Til dessa Wärckhus äro för at draga det öfwerflödiga wattnet utur Materie Kasterna 1 större Sugare af Koppar och 2 st mindre dito.

Hit höra också

1:0 Pappersfilter, som nu äro En Post Kläde-filter til Imperial Papper och andra stora sorter i gott stånd, 4 dubbla Filt-Påster, 1 enkel dito, goda. 1 st. nytt Filtkläde af 39 aln i förråd.

2:0 Pappersformarne wid Bruket, neml.

1 par Imperial Former

1 » Regal »

1 » D:o större

1 » Median »

1 » D:o större

2 » dubbla Postpappersformer

1 par Skrifpappersformer, til finaste sorten med Bancohusfiguren

4 » ordinarie Skrifpappers former

2 » dito något större

2 » enkla Skrifpappersformer

3 » ordinarie dito något större

1 » dubbla Trans~Sedelformer med sina Silfwer inscriptioner och figurer

1 par dito utnötta, äro i Stockholm at omgiöras

3 » Enkla sedelformer med sine Silfwer figurer

1 » helt små pappers former, ifrån första inrättningen, obruklige utan värde

1 par Holl. Dubbla Pappersformer, köpta gamla

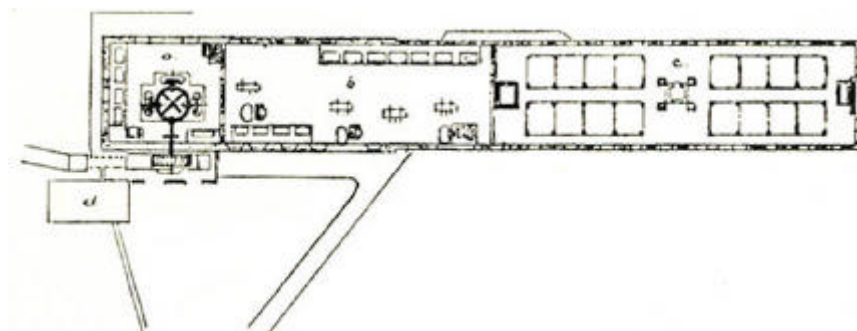
1 satts Silfwer figurer i förråd til et par dubbla sedelformer

Noch Hus figurer til et par dubbla Skrif Pappersformer

En metallplåt graverad til Transp-Sedels Silfwer figurer.» Uti 3:dje Wärrckhuset följer *Wattn Pappers Torckhuset*.

»Hwaruti äro 20 hela och 4 halfwa fönster luffter med 4 Järngaller i hwar hel luft. 3 store Kakelugnar i sine Nicher med hwar sin skorsten. 16 Vaak torkningsställningar, 8 baste i hwart Vaak och 28 strek i hwart bast å 5/2 alns längd. 2 lösa trappor at upstiga i Vaaken, 3 pappersupphängningskors, 2 lådor till utskotts ark, 40 Vaak-bräden, 6 stora Vaak-Bänkar, 6 smärre dito, 2 upstötningsstolar med Ekbord, dito med Furubord» m. m.

Verkhuset 1765

Förutom verkbyggnaden tar inventariet upp en rad ytterligare byggnader på bruket.

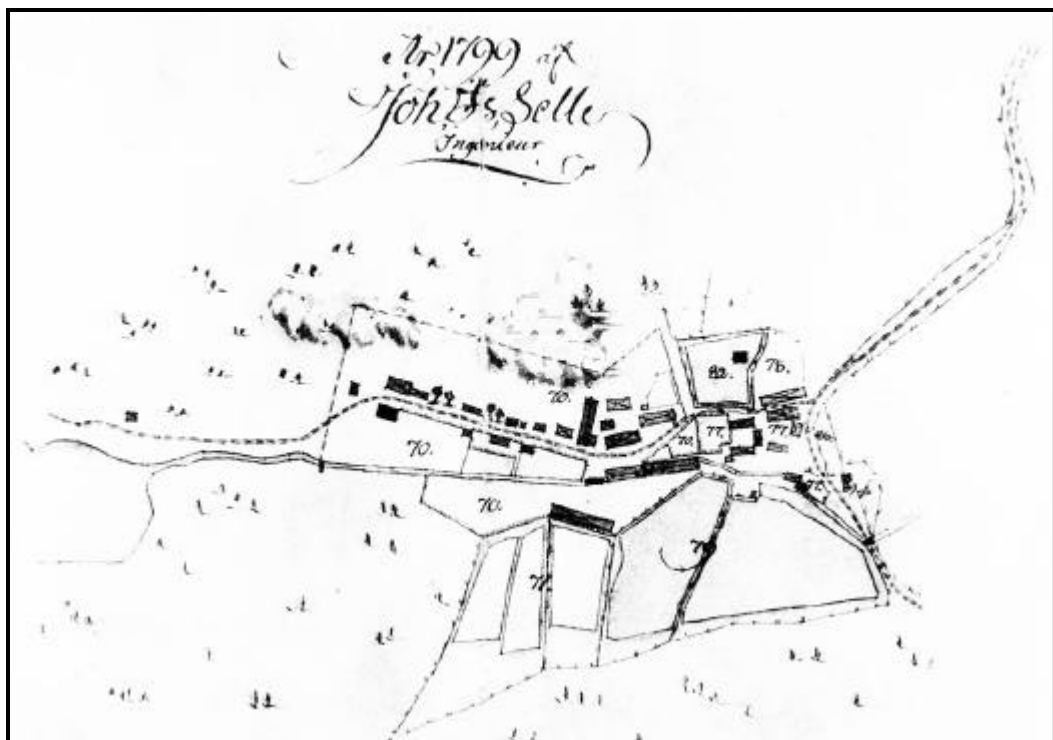
- Bostadshuset från 1757
- Ett torkhus för det limmade papperet uppfört i två våningar norr om ovanstående byggnads packkammare. Byggnaden var 30 alnar lång och 15 alnar bred samt 24 timmervarv hög. Byggnaden som var uppförd i 2 våningar hade 28 fönster varav de 14 i nedre våningen var försedda med järngaller. I bygganden fanns två kakelugnar.
- En stenhusbyggnad som senare byggdes om till dagens "Klockhus"
- Det "Gula stenhuset", nuvarande "Förvaltningsbyggnaden"
- Från den Carlesonska tiden stod en del trähus kvar som kunde användas som bostäder
- Ekonomibyggnader för brukets och personalens behov
- Ån leddes i stenlagd kanal, på ömse sidor om vilken trädgårdstäppor var anlagda

För att ge bruket bättre tillgång till spannmål samt ved och byggnadsvirke köpte bankofullmäktige år 1763 egendomen Hamra i Botkyrka socken. Vid gården fanns ett litet tegelbruk som försåg Tumba bruk med det tegel man behövde för olika byggnationer. 1777 inköptes även Nolingegård.

Bebyggelsebildens fortsatte att förändras under resten av 1700-talet. 1770 byttes timmerväggarna i verkhusbyggnadens undervåning ut mot väggar av sandsten då de hade blivit ankomna av röta på grund av den starka fuktigheten.

Nästa stora förändring kom 1778-79 då en envåningsbyggand söder om ån byggdes till och en våning byggdes på varvid det som nu kallas "Klockhuset" skapades.

I början av 1790-talet uppfördes en röthusbyggnad där även ett limkokeri inrättades. Byggnaden placerades sydväst om "Gula stenhuset" i rät vinkel mot ån med en del över denna.

Karta från 1799

3.3 1800-talet

År 1801 lyckades man komma överens om att Tumba bruk skulle få byta till sig komministerbostället på Nedre Tumba. Detta gjorde att produktionen kunde utökas. 1804 började arbetet med ett nytt verkshus vilket dock inte stod färdigt förrän 1815 delvis på grund av det oroliga politiska läget. Undervåningen byggdes av gråsten. Teglet för övervåningen slogs vid bruket. Maskineriet till verkhuset levererades av Samuel Owens verkstäder i Stockholm.

1809 började man även bygga en ny torkhus byggnad på kullen norr om den nya bruksbyggnaden.

En ny torklada norr om nedre bruket blev färdig omkring 1815 liksom nya verksbyggnaden.

När stora delar av produktionen flyttades till det nya bruket så kunde en hel del modifieringsarbeten utföras i det gamla. När båda bruken stod färdiga efter dessa arbeten hade produktionskapaciteten ökat kraftigt. För att hålla produktionen igång krävdes mera arbetskraft och mera arbetskraft betydde ökade behov av bostäder.

För att lösa denna problematik togs ett radikalt grepp. "Stora stenhuset", ritat av Gjörwell, började anläggas 1810 och stod färdigt 1822. I och med det hade antalet bostäder på bruket i ett slag blivit betydligt större.

På 1820-talet byggdes även ett stall och oxhus efter Gjörwells ritningar.

1829 på midsommaraftonen skedde en stor tragedi i brukets historia då det övre bruket brann ned. Byggnaden ödelades helt, förutom byggnaden förstördes en mängd viktig utrustning i branden. Bankofullmäktige beslutade snabbt att en ny byggnad skulle uppföras på den gamlas plats. I mars 1830 fanns ritningar till den nya byggnaden färdiga, utförda av ingenjören L. J. Ehinger. 1833 stod byggnaden färdig.

Den första kända avbildningen av Tumba bruk, ur: Svenska Familjejournalen 1873.
Observera det passerande tåget på den nyanlagda järnvägen.

1845 gjordes en tillbyggnad som inrymde två blekkistor av eldfast tegel samt en anläggning för utveckling av klorgas. 1860 gjordes denna utbyggnad om till vattenreservoar med sandfilter. En mindre tillbyggnad i en våning tillkom vid västra gaveln 1872.

På 1880-talet omändrades övre bruket till lumphus på grund av att byggnaden var illa åtgången av fukt.

1860 exproprierades en del av brukets mark då järnvägen drogs mycket nära brukets byggnader.

1860-61 byggdes ett gasverk på bruket efter ritningar av C. J. Hammar. Genom byggnationen av gasverket kunde man dra in gasljus både i arbetslokaler och bostäder. Vid sekelskiftet ändrades gasverket till acetylen gasverk.

Under 1860-talet byggdes också den kvarn som senare kom att omändras till elektricitetsverk.

Natten mellan 23 och 24 januari 1875 var det dags för nästa stora brand. Den här gången var det nedre bruket som brann och förödelsen blev omfattande. Innan man startade återuppbyggnaden sökte man kunskap om hur moderna pappersbruk fungerade i Tyskland. Det nya bruket drevs med ångkraft. Ångmaskinen med den tillhörande ångpannan levererades av J. & C. G. Bolinders verkstad i Stockholm. Nybyggnaden stod färdig 1877.

1887 då Övre bruket gjordes om till lumphus förlades hela produktionsprocessen till Nedre bruket där elektriskt ljus installerades i arbetslokalerna. För transporten av den bykta lumpen från det nya lumphuset till Nedre bruket byggdes en décauvillebana.

1897 började en utbyggnad av Nedre bruket med 14 meter varvid två nya dubbelkypar kunde inrättas. Till den nya anläggningen hörde en 35 meter hög skorsten. Utbyggnaden var färdig 1899.

Under 1890-talet byggdes även en rad bostäder. Till exempel byggdes 2 byggnader med totalt 6 lägenheter 1891 och ytterligare 2 med totalt 8 lägenheter året därpå.

1894 skedde den stora ombyggnaden av "Gula stenet" som blev förvaltarbostad.

Bruket på 1870-talet

3.4 1900-talet

År 1900 tillkom en rad byggnader bland annat ett marketenteri och ett nytt lumpmagasin. Samma år anlades även trädgårdar kring de under 1890-talet uppförda bostäderna.

År 1900 inköptes även Lill-Tumba gård eftersom man ville undvika att mark så nära bruket exploaterades för andra syften.

1901 tillkom en bagar- och tvättstuga. 1902 skapades direktförbindelse med järnvägsnätet då en smalspårig järnväg drogs från bruket till Tumba station.

1905 byggs en ny ladugård vid Lill-Tumba vilket följs av att en ny mangårdsbyggnad byggs 1908.

Flygbild, 1900-talets första hälft, Tumba bruks samlingar.

Nästa stora förändring av bruket inleddes under 1916 då man började prospekteringen för en ny fabriksbyggnad. Denna mycket omfattande ny- och tillbyggnad stod färdig 1918. Arbetet innefattade även ombyggnationen av en gammal kvarn till ett mindre elektricitetsverk.

Den nybyggda fabriksbyggnaden orsakade liksom tidigare stora utvidgningar av Tumba bruk bostadsbrist. Det löstes genom ett stort nybyggnadsprogram som startade 1917. Det året byggdes 5 nya bostadshus, 1921 likaledes 5, 1924 byggdes 2 och 1927 ytterligare 2.

1916 inreddes bostad åt bruksbokhållaren i det tidigare marketenteriet som inte längre behövdes för sitt ursprungliga syfte.

1922 invigdes den så kallade "Snickarlängan" i vilken det gamla gasverkshuset ingick som en del. 1924 uppfördes ett särskilt spruthus på Oxängen nära ån. 1927 byggdes en i berget insprängd behållare som skulle hjälpa till att hålla bruket med vatten.

Under 1920-talet drogs flera vägar över brukets mark som till delar exproprierades för ändamålet.

Den andra stora förändringen av brukets bebyggelse under 1900-talet kom 1938-39 då bruket byggdes ut till maskinpappersbruk.

Under andra hälften av 1900-talet har en rad produktionsrelaterade byggnader uppförts på Tumba bruk och kommit att dominera delar av miljön. Sedeltryckeriet som idag finns på Tumba bruk är en sådan byggnation av betydelse, liksom de tillbyggnader som gjorts när det gäller pappersbruket. De sentida bebyggelseförändringarna har inte skett inom det område som ingår i byggnadsminnet men är ändå ytterst viktiga som en del av den levande bruksmiljön.

Flygbild, 1930- el 40-tal, Tumba bruks samlingar

Bilden speglar väl den bebyggelsebild som uppmärksammas i byggnadsminnesförklaringen.

3.5 Mycket har försvunnit, lite står kvar.....

Naturligtvis är detta avsnitts rubrik en överdrift men det är ändå så att endast en mindre del av alla byggnader som uppfördes på Tumba bruk sedan 1755 står kvar. Under hela brukets historia har det varit byggnadernas funktion som stått i centrum. De estetiska värdena i byggnaderna har visserligen varit viktigt men sådana hänsyn har i allmänhet fått stå tillbaka för de praktiska överväganden.

1899 antog bankofullmäktige en policy som gick ut på att alla byggnader som inte behövdes skulle rivas. De byggnader man dock ansåg sig behöva skulle underhållas bättre än vad som då varit fallet. Denna policy kom givetvis att betyda att ett stort antal byggnader revs. Det är knappast något att sörja över utan är en naturlig del av en levande bruksmiljös utveckling.

Rivningarna har fortsatt under 1900-talet. En byggnad av speciell betydelse för bruksmiljön var den gamla röthusbyggnaden, "Gula huset", som delvis revs då järnvägen drogs förbi Tumba bruk 1860 och som till resterande delar mötte sitt öde 1948 då man ansåg att den förfallit bortom räddning.

"Gula huset"

"Gula huset" rivs, 1948

Smedja som senare användes som bostad.
Riven under 1900-talet. Kallades "Gula faran".